

gidişatına politik bir müdahale yapılacaksa, anlatmaya çalıştığım bunun böyle çifte, üçe, dörde katlanmış sorumluluklarla yapılması gerektiği. Açıkçası ben bu konuda çok fazla umutsuz da değilim. Bu yeniden-politikleşmenin ivme kazanabileceği çerçevenin mevcut olduğunu ve gereksindiğimiz dinamiğin bizim gibi tuzu kuru olmayan Üçüncü Dünyanın akademik ortamlarından çıkmakta olduğuna, çıkacağına inanıyorum.

Kitap Eleştirileri

Arab Mass Media; Newspapers, Radio and Television in Arab Politics

William A. Rugh (2004).

Westport: Praeger. 259 sayfa.

Aytül Tamer

W. A. Rugh'ın *Arab Mass Media; Newspapers, Radio and Television in Arab Politics* kitabının önemi en başta Orta Doğu-Kuzey Afrika bölgesini' yani Arap dünyasını medya açısından ele alan çalışmaların oldukça sınırlı olmasından kaynaklanır. Yapılan bu sınırlı çalışmaları Batı merkezli ve Orta Doğu merkezli olarak ikiye ayırabiliriz. Ne var ki incelemelerin büyük bir çoğunluğu Batı merkezlidir. Petrol krizleri, İsrail-Filistin Savaşı, Körfez Savaşı, 11 Eylül ve Amerika'nın Irak'ı işgali ile bölge, araştırmacıların ilgisini çekmiş, daha detaylı incelenmeye başlanmıştır. Orta Doğu medyası üzerine uluslararası kaynaklar olarak Douglas Boyd; Yahya R. Kamalipour ve Hamid Mowlana; Dale F. Eickelman ve W. Anderson; Kai Hafez; Walter Armbrust ve

Naomi Sakr gibi araştırmacılar tarafından kaleme alınmış önemli eserler sayılabilir.

2000'lerde yapılan bazı çalışmalar Orta Doğu hakkında gibi gözükse de aslında Batı'nın, özellikle ABD toplumunun ve medyasının Arap ve İslam dünyasına bakışını konu edinen çalışmalardır. Yahya R. Kamalipour'un editörlüğünü yaptığı *The U.S. Media and the Middle East: Image and Perception* başlıklı çalışma *Washington Post*, *Los Angeles Times*, *Boston Globe* gibi gazetelerin ABD ve Arap ülkeleri ilişkilerine ve Orta Doğu'ya bakışını incelemekte, Arap medyasını doğrudan ele almamaktadır. Bu tür çalışmalara Paul Carlson'ın kitabı da örnek gösterilebilir.

Son on beş yılda meydana gelen siyasal, ekonomik ve teknolojik değişimleri konu edin(e)memeleri, Arapça yapılan çalışmaların uluslararası dolaşıma gir(e)memesi, Orta Doğu siyaseti, kültürü ve bilim dünyası içinden yükselen sesleri duyamamamızın önemli nedenlerindedir. Orta Doğu merkezli eserlere Muhammed al-Sammak, Awatif Ab-

dul-Rahman, Muhammad Shuman ve Gazi Abdul-Rahman al-Kusaybi'nin çalışmaları örnek gösterilebilir.

Görüldüğü gibi medya alanındaki uluslararası çalışmaların çoğunluğu derleme kitaplardır. Orta Doğu medyasını genel olarak inceleyen ve bir manzara sunan eserler oldukça azdır. Orta Doğu medyası hakkında genel bir görünüm sunan W. A. Rugh'ın kitabı bu açıdan oldukça önemlidir. William A. Rugh 1964-1995 yılları arasında ABD Dışişleri Birimi'nde çalışmış, Yemen, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır ve Suudi Arabistan gibi Orta Doğu ülkelerinde büyükelçilik de dahil olmak üzere çeşitli diplomatik pozisyonlarda görev almıştır. 1995-2003 yılları arasında AMIDEAST'in (*America-Middle East Educational and Training Services*) başkanlığını yürütmüştür. Şu an Georgetown Diploması Çalışmaları Enstitüsü'nde ve Orta Doğu Enstitüsü'nde ders veren Rugh, aynı zamanda AMIDEAST'in ve Kahire Amerikan Üniversitesi'nin yönetim kurulu üyesidir. Siyaset bilimi doktorası yapmış olan Rugh, uluslararası ilişkiler, Orta Doğu siyasal yaşamı ve medyası hakkında kitap ve makaleler yazmıştır. *Arab Perceptions of American Foreign Policy During the October War*, *The Arab Press: News Media and Political Process in the Arab World*, editörlüğünü üstlendiği *Engaging The Arab & Islamic Worlds Through Public Diplomacy; A Report and Action Recommendations* ve yayın aşamasında olan *American Encounters with Arabs: The Soft Power of U.S. Public Diplomacy in the Middle East* kitapları önemli eserleridir.

Genel olarak, Arap basınında özel mülkiyet görülmekle birlikte neredeyse tüm radyo ve televizyon sistemleri Arap siyasi iktidarlarının kontrolü altında veya doğrudan mülkiyetindedir. Orta Doğu'da birçok ülkede medyanın devlet başkanlarını ve politikalarını eleştirmeleri kanunlarla yasaklanmıştır. 1990'lara kadar yayıncılık alanında serbest piyasa koşullarının yaratması gereken rekabetin mevcut olmaması nedeniyle Arap radyo ve televizyon yayımlarının içeriği genellikle sıkıcı ve yaratıcılıktan yoksundu. Teknolojinin gelişmesi, yayıncılık alanının siyasi ve ekonomik getirileri Arap yayıncılık dünyasında bir devrime yol açtı. 1991'de Avrupa merkezli olduğu için Arap devletlerinin kontrolünden uzak, tüm Orta Doğu'ya Arapça yayın yapan özel uydu kanalları kuruldu. Yeni kanallar Arap yayıncılık dünyasında iki açıdan devrimsel etkide bulundu: Birincisi, bölgesel haberlere profesyonel olarak yaklaşan ve aktaran, sınır tanımayan bir yayın politikası izlenmeye başlandı. Örneğin, daha önceden özellikle yadsınan İsrail'e ilişkin haberlere de yer verilmeye başlandı. İkincisi, din, toplumsal cinsiyet ve siyasal iktidar gibi hassas konularda tartışmaların yapılması birçok tabuların yıkılmasına neden oldu. Bugün hala belirli tabular devam etmekle birlikte, yayıncılık dünyasında birçoğu yıkıldı.

Rugh'ın çalışması Orta Doğu'da son yıllarda petrol krizleri, İsrail-Filistin Savaşı, Körfez Savaşı, 11 Eylül ve Amerika'nın Irak'ı işgali gibi siyasal ve nüfusun artması, şehirleşme, okuma yazma oranının yükselmesi gibi toplumsal değişimleri göz önüne alarak

medya dünyasını oldukça geniş bir açıdan değerlendirmektedir. Rugh, medyanın, çevresinde varolan sosyal ve siyasi yapıardan bağımsız olamayacağı noktasından hareket ederek, Orta Doğu medyasının bu bağlamda farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arap ülkelerinin kendi bağımsızlıklarını kazanması ve ulusal kurumlarını oluşturmaya başlaması, medyanın özgürlük mücadelesi ile paralellik göstermemesi bu farklılığın önemli bir kanıtıdır.

Bugün on sekiz Arap ülkesinde - Suriye, Libya, Sudan, Bahreyn, Umman, Filistin, Katar, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Lübnan, Fas, Kuveyt, Yemen, Irak, Ceza-yir, Mısır, Ürdün, Tunus- yaklaşık 300 milyon insan yaşamaktadır. Arap medyasının böylece büyük bir kitleye ulaşması, önemini bir kat daha arttırmaktadır (5). Çalışmada radyo ve televizyona da yer verilmekle birlikte özellikle basın ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmektedir. Rugh, medya sunumlarının içeriklerini değil, medya kuruluşlarının örgüt yapısını ve organizasyonlarını inceleyerek, özellikle haber medyası ve gazetecilerle ilgili analizler yapmaktadır.

On iki bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde Arap medyasının özgün noktaları ve karakteristik özellikleri ortaya konmaktadır. Rugh, Arap medyasını nüfus, okuma-yazma oranı, kişi başına düşen milli gelir, gazete tirajları, radyo ve televizyon alıcıları üzerinden analiz etmektedir. 64 milyon nüfusun yüzde 55'inin okuma yazma bildiği Mısır'da 399 bin radyo alıcısı, 189 bin televizyon alıcı-

sı vardır ve günlük gazete tirajı 2,4 milyona ulaşmaktadır. Bununla birlikte, 2 milyon nüfusun yüzde 82'sinin okuma yazma bildiği Kuveyt'te 624 bin radyo alıcısı, 486 bin televizyon alıcısı vardır ve günlük gazete tirajı 635 bine ulaşmaktadır (8). Bu iki uç örnek Arap medyasının pek de homojen bir yapıya sahip olmadığını göstermektedir. Genel olarak Arap medyasını etkileyen koşulların zayıf ekonomik yapı, siyasallaşma ve kültürel etkiler olduğunu belirten Rugh, bu koşulların sonucu olarak patronaj-himaye sistemi, parçalanma, coğrafi ya da bölgesel yoğunlaşma, medya güvenilirliği ve gazetecilik mesleğinin prestijinde düşüş yaşandığını ve ülkeler arası farklılıkların ortaya çıktığını dile getirmektedir (7-14).

Orta Doğu'da, günlük gazeteleri yayınlayan kuruluşları analiz eden Rugh, on sekiz Arap ülkesinin yazılı medyasını dört başlıkta incelemektedir: hareketlendirici basın, bağımlı basın, çeşitlilik içeren basın ve geçişken basın.² Kitabın iki ve yedinci bölümleri arasında bu dört tip tartışılmaktadır. Hareketlendirici basın, rejimi ve onun siyasi varoluşunu destekler, kamuyu motive edici bir propaganda aracı olarak çalışır, çünkü mülkiyet devlete aittir. Muhalif basının var olması olanaksızdır. Bununla birlikte, yasal ol(a)mayan muhalif oluşumların var olduğunu söyleyebiliriz. Rugh'ın, 2003 öncesi Irak'ı hareketlendirici basın tipine dahil etmesi, ancak 2003 sonrası dönemin ise çeşitlilik barındırdığını savunması oldukça tartışmalı bir durum olarak karşımıza çıkıyor (30-57). Saddam dönemi baskı ve sansür sona ermiş olsa da, mev-

cut durum, yani ABD işgalinin devam ediyor olması, Rugh'ın "çeşitlilik" adlandırmasının sorgulanmasını gerektirmektedir.

Bağımlı basın da rejimi ve onun siyasi varoluşunu destekler ancak hareketlendirici basın ile temel fark mülkiyetin özel kurumlar elinde olmasıdır. Muhafif yapının var olmadığı sistemde çeşitliliğin de olmaması normaldir. Bu grupta yer alan ülkelerin ekonomik açıdan refah seviyesi oldukça yüksek ve monarşik sisteme sahip ülkeler olması geleneksel, rejime bağımlı, "sadık" bir medya yapısının varlığının önemli bir nedenidir. Devlet politikalarının ekonomik sistemin devamlılığını sağlaması medya sahiplerinin de çıkarlarına hizmet etmektedir. Bu grupta yer alan diğer ülkelerden farklı olarak, Filistin basını, yıllardır süregelen savaş ve bölgesel mücadele nedeniyle var olan rejime destek vermektedir (59-82).

Rugh, çeşitlilik içeren basının temel dayanak noktası olarak toplumda tartışmaların ve kurumsal muhalefetin varlığını göstermektedir. Lübnan, Fas, Kuveyt ve Yemen'de medyanın çeşitliliğinde, nüfusun farklı dinsel ve etnik grupları barındırmasının oldukça önemli bir etken olduğunu savunmaktadır. Örneğin, Lübnan'da Hıristiyan ve Müslüman nüfusun birlikte yaşaması, iktidara yönelik eleştirileri ve kamusal tartışmaları sıcak tutmakta ve bu durum basının çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Ne var ki, basın aktif bir öge değildir ve etkili bir konumda yer almamaktadır. Rugh, 2003 sonrasında demokratik bir siyasal sistem ve özgür bir basına kavuşulduğunu savunarak, Irak'ı çeşitlilik

içeren basın kategorisi içinde ele almaktadır (87-116). Oysa ki, daha önce de belirttiğimiz gibi Irak basınında şu an çeşitlilik olduğunu söylemek oldukça tartışmalı bir durumdur. Çünkü farklı etnik ve dinsel gruplar arasındaki çatışmaların görüldüğü ülkede, ABD işgalinin kısıtlamaları ve kontrolü hala devam etmektedir. Bu farklı grupların kendilerini temsil eden yayın organları olsa bile bu yayınlar yerel kalmakta, ülke genelinde bir dağıtım söz konusu olmadığı için çeşitlik söz konusu olamamaktadır.

Geçişken basın adlandırması ile Rugh, gelişmekte olan Orta Doğu ülkelerinin basınına atıfta bulunmaktadır. Hem özel hem de devlet mülkiyetinin olduğu, aktif kamusal tartışmaların izlenebildiği, ancak rejim bağlamında yapılan eleştirilerin ve siyasal muhalefetin zayıf olduğu bir basın sistemidir. Geçişken basında kamusal tartışmaların aktif olduğunu belirten Rugh, basında çeşitlilik olmasına rağmen ulusal, dinsel ve toplumsal cinsiyet konularında tabuların devam ettiğini de vurgulamaktadır (125). Bu gruba dahil olan Mısır, büyük nüfusu, medyanın gelişkinliği ve medya-siyaset ilişkisinin farklı bir oluşum içermesi nedeniyle özel bir yere sahiptir. Mısır kanunları, siyasal partilerin gazete yayınlamalarına izin vermektedir. 2003 yılında on altı partiden beşinin gazete yayınlaması siyaset ve medya ilişkisinin boyutunu ortaya koymaktadır (122). Genel olarak, geçişken basın üzerinde uygulanan sert kanunlarla bir devlet kontrolü olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Mısır'da gazetecilere yönelik davalar ciddi rakamlara ulaşmıştır (126).

Basının Özellikleri	Hareketlendirici	Bağımlı	Çeşitli	Geçişken
Sahiplik Çeşitlilik Rejimin Bakışı Tarz	Rejimin temsilcisi Yok Güçlü destekleyici Aktif	Özel Yok Destekleyici Tartışmalı	Özel Var Yandaş-muhafif Pasif	Karışık Var Yandaş-muhafif Çeşitli
Siyasi Koşullar Yönetici Grup Kamusal Tartışmalar Kamusal Muhalefet	Devrimci Yok Yapı yok	Geleneksel Yok Yapı yok	Çeşitli Aktif Kurumsal Yapı	Çeşitli Aktif Sınırlı
Ülkeler (2003 sonrası)	Suriye Libya Sudan	Bahreyn Umman Filistin Katar Suudi Arabistan BAE	Lübnan Fas Kuveyt Yemen Irak	Cezayir Mısır Ürdün Tunus

Tablo 1. Arap Basın Sisteminin Yapısı (250)

Bunlara ek olarak, hükümetin zaman zaman gazetecilere ve basın kuruluşlarına ekonomik baskı yaptığı da görülmektedir (127). Rugh, bu basın sistemini geçişken olarak tanımlıyor ancak gelecekte hangi doğrultuda ilerleyeceği konusunda şüpheleri olduğunu da belirtiyor (134).

Sekizinci bölümde Arap medyası için yeni bir olgu olarak "offshore" yayıncılık konu edilir. Arap medya dünyası açısından "offshore" yayıncılık oldukça yeni, fakat hızla yayılan olgudur. Bölgede varolan siyasal ve ekonomik sınırlılıkları aşmak amacıyla Avrupa'da basılan ve tüm bölgeye dağıtılan "offshore" medya, yerel yayınlara oranla editoryal bağımsızlığa sahip görünmektedir. İngiltere, offshore Arap yayıncılığının merkezi durumdadır. Bu yayımlar arasında *Al-Hayat* ve *Al-Kudus'ul Arabi* gibi Arap basınında önemli bir role sahip gazeteler, *Al-Şark'ul-Avsat*,

Al-Mecelle gibi siyasal ve kültürel konulara değinen dergiler, *Seyidat*, *Al-Recul* gibi kadın, erkek dergileri sayılabilir (170-172).

Sonraki bölümlerde Arap radyo ve televizyon kurumları tanımlanır ve 1990'dan günümüze içerik, program ve yapısal değişimler üzerinden analiz yapılır. Orta Doğu ülkelerinde genel olarak 1960'larla birlikte televizyon yayıncılığı başlar. Radyo ve televizyon alanında, Arap ülkelerinin her birinde yerel farklılıklar olmakla birlikte, Avrupa'nın sömürgesi oldukları yıllardan kalma ortak özellikler görülmektedir. İngiliz ve Fransız sömürge yönetimi sıkı devlet kontrolünün varlığının başlangıcıdır. Sömürge sonrası süreçte de yerel hükümetlerin elektronik medyayı kontrol ettiklerini ve zaman zaman propaganda aracı olarak kullandıkları görülmür (182). Rugh, 1990 sonrası Arap medyasını üç grupta ele alıyor: katı kontrol sistemi -Ceza-

yir, Mısır, Irak, Suriye, Libya, Yemen ve Sudan-; bağımlı grup -Bahreyn, Umman, Filistin, Katar, Suudi Arabistan, BAE, Ürdün, Fas, Kuveyt, Tunus-; özel grup -Lübnan- (183).

Rugh'a göre, katı kontrol sisteminin olduğu ülkelerde devletin elektronik medya üzerindeki hakimiyeti tartışılmaz bir boyuttadır. Radyo ve televizyon, kitleleri "seferber" ve aynı zamanda kontrol eden araçlar olarak kullanılmaktadır. Bu yedi ülkede yaşanan devrim süreçleri önceleri radyonun, daha sonra televizyonun propaganda bağlamında etkin bir konuma gelmesini sağlamıştır. Bu ülkelerde meydana gelen devrimlerin siyasal, sosyal ve ekonomik gelişmeye katkıları elektronik medyanın gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir (184-187). Rejime olumlu yaklaşan bağımlı grubun diğerlerinden ayırıcı özelliği aktif olarak kitlelerin sosyal mühendisliği ile daha az ilgilenmesidir. Bu bağlamda, ilk grubun savunduğu, sosyal değişimin bir aracı olarak medyanın bir rolü veya görevi olduğu düşüncesine oldukça soğuk bakmaktadırlar (190). Rugh'a göre, Lübnan medyasının özel bir durum arz etmesinin sebebi ne Üçüncü Dünya ülkesi modeline ne de Batı modeline uymasındır. 1978'e kadar Lübnan, özel reklam kaynağı olan tek Arap ülkesiydi. 1975 sonrasında Lübnan'da yaşanan iç savaş, medya açısından da bir kırılma noktası oldu. Çok farklı görüşlerin, özellikle radyolarda tartışılabildiği, kontrol ve sınırlamaların var olmadığı bir süreç yaşandı. Rugh'a göre, medya sahipliğinin hem özel hem de devlet elinde olması, yayınların Arapça, İngilizce ve Fransızca yapılması, hem bölgesel

kaynaklardan, hem de Batı kaynaklarından haberler yayınlanması Lübnan medyasının özgün yanısıdır (195-196).

Sonuç bölümünde, Rugh, Arap medyasının haritası üzerinden genel bir analiz yaparak mevcut koşullar ve gelecekle ilgili "genel" önerilerde bulunur. Orta Doğu'da medya ve siyaset ilişkisinin derin, geniş ve karşılıklı bir boyuta sahip olması Rugh'a göre oldukça önemli bir noktadır. Bu ilişkide siyasi yapı veya devlet, medya üzerinde ne kadar etkin bir role sahipse, aynı oranda olmasa da, medya da siyasi yapı içinde önemli bir konuma sahiptir. Hareketlendirici basının içeriğinin yönetici grup kontrolünde olması, sansür ve yasal cezaların varlığı rejimin varoluşu ile paralellik gösterir. Rugh'a göre, "devrimci" nitelikte adımlar atan iktidar basının özgürlüğünü kısıtlayarak kamusal muhalefetin ortaya çıkma ihtimalini engelleyecektir. Ekonomik bağlamda statüsel uzlaşım içinde varolan ve rejimin hiçbir siyasi adımını eleştirmeyen bağımlı medya herhangi bir görüş ayrılığına yer vermeyen yapı içinde devam edecektir. Kamusal tartışmaların yapıldığı, hükümetin eleştirilebildiği, fikir özgürlüğünün ve çeşitliliğin var olduğu ülkelerdeki medyanın diğerlerine oranla kesinlikle çok daha şanslı olduğunu söylemek gerekir. Bu noktada çeşitlilik, hükümet ile basın arasındaki "doğal" bir ilişkinin göstergesi niteliğindedir. Rugh, geçişken tipteki basının geleceği konusunda ise şüphelere sahiptir. Radyo ve televizyon alanında yerel düzlemde tek düzelik gözlenirken uluslararası bağlamda rekabetin var olması Arap medyası açısından

yeni oluşumların olabileceğinin göstergesidir; örneğin El-Cezire bunun en önemli kanıtıdır.

Rugh'ın çalışması, Orta Doğu'da son 15 yılda meydana gelen değişimleri anlamamız açısından oldukça başarılı bir çalışmadır. Mena bölgesini bütünüyle ele alması, kategorilere ayırarak Arap medya dünyasının ayrım ve benzeşim noktalarını gözler önüne sermesinin yanı sıra *offshore* yayıncılığa değinmesi de önemli bir katkıdır. Ne var ki, bu çalışmadaki analizleri değerlendirirken, E. H. Carr'ın "tarihi anlamak için, tarihinin yazdıklarından önce, tarihinin kendisini öğrenmek ve anlamak gerek" sözünden yola çıkarak, Rugh'ın konumunu da gözden geçirmek gerektiğini düşünüyoruz.

Notlar

1 Arap nüfusu içeren Orta Doğu ve Kuzey Afrika, Mena bölgesi olarak adlandırılır. Ancak burada, birçok eserde olduğu gibi tüm bölgeyi adlandırmak için "Orta Doğu" kavramı kullanılacaktır.

2 Bakınız Tablo-1. Rugh, bu basın tiplerini İngilizce "Mobilization Press, Loyalist Press, Diverse Print Media, Transitional System of Print Media" olarak adlandırıyor.

Kaynakça

- Abdul-Rahman, Awatif (1999). *El-I'lam El-'Arabi ve Kadyye El-avlanah (Arap Basını ve Bilimadamlarının Davaları)*. Kahire: El'Arabi.
- Al-Qusaybi, Gazi Abdul-Rahman (2002). *Emrike ve El Sa'udiye: lamleh i'lamieh em muvacehe siyasiye (Amerika ve Suudi Arabistan: Basının Saldırısı veya Siyasi Karşılaşma)*. Beyrut: El-Mu'assasah El Arabiyah lil-Dirasat va El-Neşr.
- Al-Sammak, Muhammed (1991). *Tab'iyat El-I'lam El-Jurr (Özgür Basının Doğası)*. Beyrut: El-Mu'assasah El-Cami'ia lil-Diraset va El-Neşr va El-Tevzi.
- Armbrust, Walter (ed.) (2000). *Mass Mediations: New Approaches to Popular Culture in the Middle East and Beyond*. Berkeley: University of California Press.
- Boyd, Douglas (1982). *Broadcasting in the Arab World: A Survey of Radio and Television in the Middle East*. Philadelphia: Temple University Press.
- Carr, Edward Hallett (1964). *What is History?*. Harmondsworth: Penguin.
- Carlson, Paul (2003). *Media Bias and the Middle East*. Philadelphia: Xlibris Corporation.
- Eickelman, Dale F. ve Jon W. Anderson (eds.) (1999). *New Media in the Muslim World: The Emerging Public Sphere*. Bloomington: Indiana U.Press.
- Hafez, Kai (ed.) (2001). *Mass Media, Politics, and Society in the Middle East*. N.Jersey: Hampton Press.
- Kamalipour, Yahya R. (ed.) (1997). *The U.S. Media and the Middle East: Image and Perception*. Westport: Praeger.
- Kamalipour, Yahya R. ve Hamid Mowlana (1994). *Mass Media in the Middle East: A Comprehensive Handbook*. Westport: Greenwood Press.
- Sakr, Naomi (ed.) (2004). *Women and Media in the Middle East: Power Through Self-Expression*. London: I. B. Tauris.
- Shuman, Muhammad (2000). *El-Avlanah va Mustakbel El-I'lam El-'Arabi (Arap Basının Geleceği)*. Kahire: Merkez El-Dirasat El-Sudaniya.